

43. Білокінь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у д. п. XIX с. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження / М. В. Білокінь. – Харків, 2003.
44. Лаптева Л. Е. Об истории земских учреждений в России / Л. Е. Лаптева // Государство и право. – 1993. – № 8.
45. Грабовский П. А. О развитии школьного образования в Ахтырском уезде Харьковской губернии / П. А. Грабовский // Грабовський П. А. Зібрання творів: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3.
46. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX века / П. С. Кабытов. – Куйбышев, 1990.

© Жуков С.

Міграція сільського населення до Харкова у 1960–1980 рр.

Іванов Станіслав

Іванов Станіслав. Міграція сільського населення до Харкова у 1960–1980 рр. Стаття присвячена особливостям міграційного процесу сільського населення до Харкова, розглядається інтенсивність міграції її вплив на зміни чисельності населення міста. На конкретному матеріалі показано, що найбільш інтенсивний відтік працездатного населення із сільської місцевості до Харкова відбувався з Харківської, Полтавської, Сумської та інших близьких до Харкова областей, це була переважно неорганізована міграція. З другої половини 1980-х років в результаті скорочення сільського населення, а також зміни економічної політики в роки перебудови, міграційний потік до Харкова поступово зменшувався. **Ключові слова:** міграція, трудові ресурси, агломерація, маятникова міграція.

Ivanov Stanislav. Rural population migration to Kharkiv in 1960–1980. The article is devoted to the peculiarities of rural population migration process to Kharkiv; intensity of migration, its influence upon the changes of the lemount of the city population are discussed. The most intensive departure of employable population from

countryside to Kharkiv is shown on specific material to take place from Kharkiv, Poltava, Sumy and other veighbouring to Kharkiv regions, it was mainly spontaneous migration. From the second half of 1980 th migration flow to Kharkiv gradually decreased foth as a result of the rural population decreased and a number of economic reforms. **Keywords:** migration, labor, agglomeration, pendulum migration.

Міграція є формою територіального перерозподілу населення, його переміщення між різними географічними районами, що сприяє усуненню диспропорцій в розміщенні трудових ресурсів. Міграції властиві людському суспільству з часів його зародження і супроводжують всю його історію. Особливо посилились міграційні потоки в період індустріалізації, яка потребувала залучення до виробництва, що зосереджувалось у великих містах, значних трудових ресурсів в першу чергу з сільської місцевості.

В Україні в цілому, і по окремих її областях, міграція сільського населення до великих промислових центрів має значне поширення. Серед основних причин, що сприяли руху сільського населення у великі міста, в тому числі і до Харкова, є бажання поліпшити своє матеріальне становище, перспектива отримати вищу або середню спеціальну освіту, власне житло, залучитися до культурно-побутових умов міського життя, сімейні обставини тощо.

Вивченню питань міграції сільського населення до великих промислових міст в Україні довгий час не приділялося належної уваги. Лише у 1960 роки з'явилися праці, в яких в тій чи іншій мірі розглядалися окремі аспекти міграційних процесів «село-місто», «місто-село» [3; 5; 9; 11; 16].

Мета даної статті – показати особливості міграційного процесу харківської агломерації, зокрема, міграцію сільського населення до Харкова у 1960–1980-х роках, простежити її інтенсивність, вплив на зміни чисельності населення міста, процес адаптації мігрантів до міського життя.

1960–1980-ті роки важливий і суперечливий етап розвитку країни. Після звільнення у жовтні 1964 року М. С. Хрущова з керівних партійно-державних посад і призначення першим секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, розпочалася поступова зміна соціально-економічного і політичного курсу країни. Намагання державного керівництва провести в середині 1960-х років ряд господарських реформ, ігноруючи здійснення демократичних перетворень в державі, не дали бажаних результатів. У 1960 роки система адміністративно-командного управління економікою збереглася, а в 1970-х – першій половині 1980-х років навіть посилилась. Водночас в ці роки спостерігалось нарощування базових і сировинних галузей, засобів виробництва. Протягом восьмої п'ятирічки (1960–1970 рр.) у республіці вступили в дію нові підприємства,

виробничі комплекси, нарощувались темпи машинобудівної промисловості.

Динамічно розвивався Харків міцно утримуючи репутацію одного з найбільших індустріальних центрів країни. Обсяг виробництва заводів і фабрик Харкова у перші роки восьмої п'ятирічки зріс порівняно з 1964-1965 роками на 13,6 % [6, с. 470]. На машинобудівних підприємствах міста було освоєно близько 500 нових видів продукції, введено в дію 287 комплексно-механізованих цехів і ділянок, 685 автоматичних, напівавтоматичних і механізованих поточних ліній. У 1968 році почалося будівництво Харківського метрополітену [14, с. 52-53]. Отже, потрібна була значна робоча сила, яка, здебільшого, поповнювалася за рахунок мешканців з сільської місцевості. Зауважимо, що серед них був значний відсоток механізаторів сільського господарства та працівників тваринництва. Мотиви відтоку зі села були переважно виробничого характеру: нерегламентований режим праці і відпочинку, відсутність належної матеріально-технічної бази для обслуговування і ремонту машин, а також мотиви соціального характеру.

Міграційний рух мешканців села слід розглядати як об'єктивно необхідний процес, притаманний всім економічно й індустріально розвинутим країнам. Масштаби і обсяги сільської міграції в умовах України досить значні. Основна її частина припадає на неорганізовану міграцію, а планова міграція становить лише 5-10 % загального обсягу сільської міграції [18, с. 80]. Однією з особливостей міграційних процесів в Україні серед сільського населення було переважання в їх загальному обсязі внутрішньореспубліканських переміщень. На активність міграційних потоків до Харкова значний вплив мали його тісні зв'язки з територією Лівобережжя: переважно Харківська, Сумська та Полтавська області, Донецько-Придніпровського промислового району – Донецька, Луганська і Запорізька області, а також південна частина Центрально-Чорноземного економіко-географічного району та примикаючи до Харківської області районів Російської Федерації – Білгородської, Курської та Воронежської областей. Тобто в зону переважного міграційного тяжіння входила своя область і, як правило, прилеглі до неї області. Саме з цими районами пов'язано 2/3 всіх міграційних потоків до Харкова. Так, за період 1947-1950 рр. прибулі з цих районів, в тому числі і зі сільської місцевості, становили 56,5 %, за 1953-1961 років – 51,6 %, а лише у 1964 році – 57,4 %. Переважну більшість складали мігранти з Лівобережної України [8, с. 74]. Дослідник міграційних процесів в Україні В. І. Товкун зазначає, що Правобережна Україна перебувала під переважним міграційним впливом Києва, Лівобережжя в основному тяжіло до Харкова [12, с. 56]. Найбільшу частку міграційних потоків, близько 1/4 всіх прибулих до Харкова, складали мешканці сіл Харківської області, причому інтенсивність міграційних потоків збільшувалась за напрямом від периферії до центру області. Щодо приміської зони Харкова, то міграція мала форму маятникової. Особливо

висока питома вага мігрантів зі сільської місцевості до Харкова була серед чоловіків у працездатному віці. Так, у 1960 році серед прибулих до міста було 59,4 % чоловіків, а жінок 40,6 %, у 1970 році відповідно 58,3 % і 41,7 % жінок. Починаючи з 1980 року – відсоток чоловіків дещо зменшився до 48,8 %, а жінок збільшився до 51,2 %, однак така ситуація спостерігалась лише у 1981, 1983, 1984 та 1986 роках, а на 1990 рік чоловіків прибуло до Харкова 50,9 %, а жінок 49,1 %. Зауважимо, що і серед вибулих з міста в більшості переважали чоловіки [17]. На інтенсивність міграційного потоку з сільської місцевості до великих промислових центрів впливали рішення уряду середини 1950-1960 років про припинення нового промислового будівництва, у великих містах, отже зменшився попит на робочу силу і для Харкова. Наприклад, якщо прийняти сальдо міграції населення Харкова в 1953 році за 100 %, то в 1964 році воно становило 34,7 % [8, с. 71].

Зростала роль маятникових мігрантів до Харкова особливо після проведення в країні в 1960 році так званої великої демобілізації. Про зростання маятникових мігрантів до міста можна простежити співставляючи дані про населення Харкова і кількість працюючих. Так, у 1960 році населення міста у відсотках до 1959 року складало 126,9 %, а працюючі у місті 156,6 %, відповідно у 1961 році – 130,5 % і 165,6 %. В подальші роки також спостерігається різниця між цими показниками, зокрема у 1962 році населення Харкова складало 133,0 %, а працюючих було 172,0 %, у 1963 році відповідно 135,0 % і 178,0 %, а у 1964 році – 140,0 % і 182,0 % [8, с. 81]. Отже, з кожним роком відбувалось збільшення працюючого населення, потреба народного господарства в робочій силі зростала швидше ніж населення.

Зростання працюючих мігрантів, переважно за рахунок сільської місцевості у Харкові можна пояснити і тим, що в оточуючих Харків районах в ці роки, при поступовому зростанні населення, не з'являлися будь-які значні об'єкти промисловості чи інших галузей народного господарства, де б можна було застосувати робочу силу.

Надлишок населення агломерації покривав дефіцит трудових ресурсів Харкова. Щодня до Харкова у 60-х роках приїздило на роботу більше 106 тисяч маятникових мігрантів. Значна частина їх була зі сільської місцевості області [8, с. 87]. На початку 70-х років вони становили вже 120 тисяч [13, с. 274]. Зазначимо, що відтік маятникових мігрантів із ближніх до Харкова районів значно вищий ніж із віддалених. Наприклад, якщо із Харківського району мігрантів було 23,2 %, із Дергачівського – 26,7 %, то з Чугуївського району вони складали 12,2 %, дещо менше із Зміївського – 11,6 %. Значно менше маятникових мігрантів з села працювало у Харкові із більш віддалених районів області Нововодолазького – 8,5 %, Валківського – 5,9 %, Золочівського – 7,3 % та Балаклійського – 6 % районів. В цілому маятникові мігранти з вказаних районів складали близько 15 % всього населення району виходу і більше 38 % зайнятого населення в цих районах. Подібне становище

спостерігалось і в подальші роки. Трудові зв'язки з Харковом більш активні були у міського населення оточуючих Харків міст та поселень міського типу, на початку 60-х років вони становили понад 70 % всіх маятникових мігрантів [8, с. 88-89]. Відзначимо, що переважна більшість маятникових мігрантів, як із поселень міського типу, так і сільської місцевості, – це молодь віком 20-30 років. Зокрема, якщо у 1960-х роках серед працюючих мешканців Харкова у віці 20-24 років було 17,2 %, то серед маятникових мігрантів – 22,5 %. Питома вага працюючих у віці до 30 років складала 38,4 % загальної їх кількості, а аналогічний показник для маятникових мігрантів – 51 %. Аналіз віково-статевої структури працюючих у Харкові мешканців міста і маятникових мігрантів свідчить, що серед вікових груп 20-24 роки і 25-29 років переважали жінки маятнкової міграції. Зокрема, якщо мешканці міста у віці 20-24 років складали 18,6 %, то мігранти – 32,7 %, а у віці 25-29 років – відповідно 14,2 % і 15,4 %. У віковій групі жінок 30-49 років і старше переважали мешканки Харкова. Серед чоловіків працюючих у Харкові також переважали маятникові мігранти, особливо у вікових групах 25-29 і 30-49 років. Так, у віці 25-29 років чоловіки що мешкали у Харкові складали 14,2 %, а маятникові мігранти 17,3 %, у групі 30-49 років відповідно 44,8 % і 46,8 %. Щодо вікової групи 50 років і більше, то серед маятникових мігрантів їх було значно менше. Це можна пояснити тим, що рухливість літніх людей, особливо жінок, значно менша ніж у молоді. У віці 60 і старше років вони складали лише 0,2 % [8, с. 91-92]. Звертає на себе увагу доля маятникових мігрантів, як суттєвої частини трудових ресурсів у загальній чисельності зайнятих в Харкові. Найвищий відсоток маятникових мігрантів в загальній чисельності зайнятих у віці до 20 років, чоловіки і жінки складали 26 %, а їх доля серед робітників становила 29 %. При чому у першому випадку жінки складали 32 %, а в другому 35 %, а чоловіки відповідно 22 % і 23 %. В наступних вікових групах 20-29 років, і до 60 і старше років спостерігається зменшення маятникових мігрантів особливо з віддалених сіл. Наприклад, у віці 20-29 років в загальній чисельності зайнятих обох статей було 21 %, а серед робітників 25 %, у віці 30-49 років відповідно 16 % і 23 %, у віці 50-59 років 12 % і 18 %, 60 і більше років – 8 % і 14 % [8, с. 93]. Отже, маятникові мігранти в значній мірі впливають на контингент населення міста і його демографічні проблеми.

В Харкові, як великому промисловому і культурному місті, у 1960-1980-х рр. було в достатній мірі кадрів з відносно високою кваліфікацією, а виробництво потребувало значної некваліфікованої робочої сили, представниками якої була молодь зі сільської місцевості. До того ж ще залишався низький рівень механізації виробництва, особливо допоміжних процесів, майже кожний третій працюючий був зайнятий ручною працею – це переважно мешканці із сіл [4, с. 103].

Аналіз розподілу працюючих в Харкові мешканців міста і маятникових мігрантів по групах занять свідчить, що серед зайнятих

робітників переважають маятникові мігранти 76,3 % проти 60,3 % мешканців міста. Маятникові мігранти переважали серед металістів, ливарників – 34,8 %, проти 24,7 % робітників мешканців міста, серед текстильників, чинбарів, взуттєвників – 9,1 % проти 4,3 %, деревообробників – 2,8 % проти 1,6 %. Переважали сільські мешканці серед залізничників та будівельників [8, с. 94]. Проте серед службовців, особливо працівників науки, культури, медицини, інженерно-технічного персоналу, маятникових мігрантів було менше порівняно з мешканцями міста. Так, серед інженерно-технічних робітників мешканці Харкова становили 11,5 %, а маятникові мігранти – 4 %, робітники науки і культури відповідно 5,1 % і 0,9 %, медичні працівники 3 % і 2,4 %. Між тим серед робітників торгівлі, громадського харчування, зв'язку переважали маятникові мігранти [8, с. 95]. Отже, мешканці сільської місцевості, що прибули на роботу до Харкова, в тому числі і маятникові мігранти, не лише заповнювали дефіцит в робочій силі міста, а й поповнювали групи робітників з відносно меншою кваліфікацією, стаючи органічно злитим елементом економічно-активної частини населення міста у вирішенні його народногосподарських завдань. В свою чергу Харків як центр агломерації, помітно впливав на молодь зі села в зміні структури їх занять, умов праці, побуту і всього способу життя.

На зміну чисельності населення Харкова впливає також і сезонна міграція, короткочасне перебування в місті. Це в основному, студенти вузів, технікумів, ПТУ, навчання на короткочасних курсах підвищення кваліфікації, підготовка кадрів новим спеціальностям тощо.

Аналіз сезонних коливань числа прибулих до Харкова і вибулих із нього свідчать про те, що основний потік прибулих до Харкова із сільської місцевості відбувався восени та у зимові місяці. Вибували з міста в більшості у літні місяці, що можна пояснити від'їздом студентів, які закінчили навчання, на канікули, різні практики, у відпустку, на сільськогосподарські літні роботи.

Протягом 60-80-х років XX століття приплив населення, в тому числі і зі сільської місцевості до Харкова, коливався від 57,8 % середньорічного показника за 1961-1965 роки, до 77,2 % за 1971-1975 роки і 48,5 % за 1986-1990 роки. Подібна ситуація була і серед вибулих із міста за ці роки. Так, за 1961-1965 роки їх було 45 %, за 1971-1975 роки 58 % і за 1986-1990 роки 40,1 % [17].

Середньорічні показники міграції населення до Харкова у 1961-1991 рр.

[Підраховано автором на основі даних ЦСУ УРСР в Харківській області.]

Показник	1961–1965	1966–1970	Відсоток до попереднього періоду	1971–1975	Відсоток до попереднього періоду
Прибуло до Харкова	57,8	69,2	119,7	77,2	111,5
Вибуло із Харкова	45	50,3	111,8	58	115,3
Сальдо міграції	12,8	18,9	147,6	19,2	101,6
Об'єм міграції	102,8	119,5	116,2	135,2	113,1

Показник	1976-1980	Відсоток до попереднь	1981-1985	Відсоток до попереднь	1986-1990	Відсоток до попереднь	1991	Відсоток до попереднь
Прибуло до Харкова	7,3	87,2	7,7	85,7	8,5	84	2	65,9
Вибуло із Харкова	1,9	89,5	7,2	90,9	0,1	84,9	3,9	84,5
Сальдо міграції	5,4	80,2	0,5	68,2	0,4	80	-1,9	22,6
Об'єм міграції	19,2	88,2	4,9	88	8,6	84,5	5,9	74,4

Зауважимо, що друга половина 80-х років ознаменувалася політикою «перебудови» проведенням ряду економічних реформ спрямованих на розвиток державного підприємництва, орендних відносин в країні, що зрештою призвело до утворення прошарку приватних і кооперативних підприємств, осіб зайнятих в невиробничій сфері. Все це негативно впливало на міграційні потоки до Харкова, в тому числі і «село-місто». Так, якщо у 1981 році до Харкова прибуло 57301 осіб, або 48,1 %, то у 1985 році спостерігається зменшення мігрантів до 50086 чоловік, або 45,2 %, а у 1990 році їх було лише 41884 чоловік або 43,1 %. В подальші роки, аж до 2000 року тенденція зменшення мігрантів до Харкова, в тому числі і зі сільської місцевості залишалась [17].

Чисельність прибулих, вибулих та механічний приріст населення Харкова 1981-1990 роках.

Показник	1981		1985		1990	
	К-сть осіб	%	К-сть осіб	%	К-сть осіб	%
Чисельність прибулих	57301	48,1	50086	45,2	41884	43,1
Чисельність вибулих	45286	42,6	413347	41,6	39251	44,8
Механічний приріст	12015	94,5	8739	77,8	2633	27,3

Інтенсивний відтік сільського населення в міста, на наш погляд, не можна вважати позитивним явищем. Між тим, в умовах існуючої різниці між містом і селом, коли рівень оплати праці, культурно-побутове обслуговування в сільській місцевості нижче ніж в місті, можливості соціального забезпечення в селі більш обмежені, а в містах потрібна робоча сила, то відтік сільських мешканців у великі міста неминучий. В значній мірі це стосується випускників сільських середніх шкіл, тому що рівень розвитку сільськогосподарського виробництва їх не зацікавлює ні змістом праці, ні оплатою праці.

Соціологічні дослідження, що були проведенні шляхом анкетного опитування серед випускників 8-10 класів одинадцяти сільських районів Харківської області з метою вивчення причин міграції молоді з села в місто свідчать, що однією з причин є бажання продовжувати навчання в тому числі у вузах, та інших спеціальних навчальних закладах. Так, із 3092 учнів 1106 чоловік, або 36 %, виявили бажання продовжувати навчання у 9 класі, 1023 чоловік, або 33,5 %, загальної кількості анкетуємих, бажають навчатись у вузах і технікумах у тому числі 110 чоловік навчатися в сільськогосподарських навчальних закладах, 319 чоловік, або 10,3%, поступати в СПТУ [7, с. 115].

В 60-80-ті роки значна кількість молоді з сільської місцевості навчалась в вузах Харкова. В перші повоєнні роки їх кількість була незначною. Причиною цього був низький життєвий рівень колгоспників,

оплата за навчання у старших класах середньої школи та ВНЗ, що існувала до 1948 року, а також недостатній рівень знань більшості випускників сільських шкіл. Наприклад, у 1953 році серед зарахованих до Харківського університету абітурієнтів було лише 106 колгоспників та дітей колгоспників, що становило 10,2 % від загальної кількості першокурсників [15, с. 437]. У 1960-1989 значна кількість студентів із сільської місцевості навчалися в Харківському державному університеті. Так, за 1981-1989 роках до університету вступило 636 осіб з року в рік кількість сільської молоді, які стали студентами університету, коливалась від 79 осіб у 1982 році до 45 чоловік у 1987 році [1, с. 23-25] і 59 чоловік у 1989 році [2, с. 72]. Дані анкетного опитування випускників історичного факультету ХНУ 1960-1989 роках свідчать про те, що студенти із сільської місцевості становили понад 50 % [10].

Кількість студентів зі сільської місцевості, які навчалися в Харківському університеті на історичному факультеті у 1960–1989 роках.

[Підраховано автором на основі результатів анкетування випускників історичного факультету 19.04.2008 року.]

Роки навчання	Кількість анкетованих	Визначили відсоток студентів зі села	
		кількість осіб	відсоток
1960-1969	37	18	> 50%
		10	50-80%
		8	> 40%
		1	«багато»
1970-1979	97	33	> 50%
		26	40-50%
		36	30-40%
		2	40-60%
1980-1989	113	41	40-50%
		19	30-40%
		31	50-60%
		22	40-60%

Отже, в 60-ті – 80-ті роки, в умовах нарощування труднощів і застійних явищ в суспільстві і водночас інтенсивного протікання індустріалізації сільського господарства і урбанізації, прогресивна в цілому тенденція міграції сільського населення в міста мала негативний характер, порушувала баланс трудових ресурсів країни. Значний відтік населення з села у великі міста, в тому числі і до Харкова, обумовили несприятливу віково-статеву структуру сільського населення, яка в свою чергу негативно вплинула на розвиток сільськогосподарського виробництва. Тенденція зменшення притоку сільського населення до Харкова, що спостерігалась до середини 1960-х років, змінилась на

поступове підвищення. Найбільш інтенсивний відтік зі сільської місцевості працездатного населення до Харкова був із Харківської, Полтавської, Сумської, Белгородської областей, це була переважно неорганізована міграція. Особливо висока питома вага мігрантів серед чоловіків у працездатному віці. Зростала роль маятникової міграції. З початку 1960-х і до 1991 року спостерігалось поступове зменшення кількості сільського населення в Україні і збільшення міського, що вплинуло на інтенсивність міграції. З другої половини 1980-х років в результаті скорочення чисельності сільського населення, а також зміни соціально-економічної ситуації в країні міграційний потік до Харкова, в тому числі і зі сільської місцевості, поступово зменшувався.

Література

1. Архів Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 2792. – Оп. 24. – Спр. 899. – С. 23.–25.
2. Архів Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 2792. – Оп. 225. – Спр. 899. – С. 7.
3. Вишневский А. Г. Особенности загородного расселения в Харьковской городской агломерации / А. Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения. – К., 1966.
4. Данилевич В. Г. Некоторые проблемы трудовых ресурсов на современном этапе развития народного хозяйства СССР / В. Г. Данилевич, В. П. Редін, О. Д. Якушев // Вестник Харьковского университета. – Х. – 1978. – №173., Вип. 9.
5. Заріхта Т. Р. До питання про міграцію сільської молоді. / Т. Р. Заріхта // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2.
6. Історія міста Харкова ХХ століття. – Харків, 2004.
7. Квартенко Г. А. Территориальное размещение и использование трудовых ресурсов сельского хозяйства Донецко-Приднепровского экономического района. / Г. А. Квартенко, Я. О. Лимарь, Ю. М. Мандрикин // Вестник Харьковского университета № 173. геология и география Левобережной Украины. – Х., 1978. – Вип. 9.
8. Курман М. В. Население большого социалистического города. / М. В. Курман, И. В. Лебединский – М., 1968.
9. Лимарь Я. О. Міграція сільської молоді і деякі шляхи її закріплення в сільському господарстві. / Я. О. Лимарь, Г. А. Квартенко // Вістник Харківського університету. – 1978. – №172. – Вип. 14.
10. Результати анкетування випускників Харківського університету, що навчалися на історичному факультеті у 1960-1989 рр. проведеного 19. 04. 2008р.
11. Тимченко С. М. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40 – 80 – х років ХХ ст. / С. М. Тимченко, М. В. Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1997. – Вип. 2.
12. Товкун В. І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959-1963 рр. / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – 1966. – № 4.
13. Украинская ССР. Экономические районы. – М., 1972.
14. Харьковская краткая справочная книга. – Харків, 1976.
15. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Харків, 2004.
16. Хорев Б. С. Житель села – работник город. / Б. С. Хорев, В. Н. Лиходед. – М., 1982.

17. ЦСУ Української РСР при Раді Міністрів УРСР. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства. – К., 1991.
18. Якуба Е. Миграция сельского населения УРСР и ее регулирование / Е. Якуба // Экономика Советской Украины. – 1978. – №8.

© Іванов С.

Вірменська еліта міста Харкова (II пол. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)

Кочарян Сурен

Кочарян Сурен. Вірменська еліта міста Харкова (II пол. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Стаття присвячена історії харківської вірменської еліти в II пол. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Її представники зробили великий внесок у розвиток міста в цей період. Найвідомішими харківськими вірменами на поч. XX ст. були статський радник, суддя Григорій Давтянц та надвірний радник, поштово-телеграфний чиновник Трдат Тер-Нішаніанц. Найбільш чисельною групою вірменської еліти впродовж всього періоду були лікарі, серед них три доктора медичних наук. У її склад також входили суспільно-політичні та церковні діячі, юристи, викладачі та інженери. **Ключові слова:** історія, Харків, вірмени, еліта.

Kocharyan Suren. The Armenian elite of city of Kharkov (II half of XIX – 30th years of XX). The paper deals with the history of the Kharkov Armenian elite at the second half of XIX century – 1930th years. Its representatives have brought the huge contribution to development of the city in this period. One of the well-known Kharkov Armenians was judge Gregory Davtyants. The most numeral group of the Armenian elite during all of period was doctors, among them three doctors of medical sciences. The social-political and church figures, lawyers, teachers and engineers, were also included in its composition. **Keywords:** history, Kharkiv, Armenians elite.

Харків завжди був багатонаціональним та багатоконфесійним містом. Вірменська громада проживає тут починаючи з кінця XVIII ст., а її найкращі представники зробили величезний

внесок у духовний, економічний і суспільно-політичний розвиток міста. Стаття присвячена історії вірменської еліти міста Харкова в II пол. XIX ст. – 1930-х рр. Дана проблематика в історіографії досліджена недостатньо, а період до 1917 р. залишається поза увагою істориків. Все це говорить щодо актуальності вивчення історії вірменської еліти Харкова.

Основними джерелами, які використовувалися автором при написанні цієї статті, є періодичні видання «Харківський календар», «Весь Харків», а також архівні документи.

Мета статті – проаналізувати історію вірменської еліти Харкова у II пол. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., її склад та розвиток у зазначений період.

Представники вірменської еліти Російської імперії жили та працювали в Харкові ще в той період, коли вірменська громада в місті була нечисленною. Так, з осені 1854 р. по літо 1855 р. у Харкові жив великий художник Ованес Айвазян, всесвітньо відомий як Іван Айвазовський. Він оселився на вулиці Єкатерінославській (нині – Полтавський шлях) у будинку статського радника Калініченка. Там же розмістилася і майстерня Айвазовського, в якій художника відвідали великі князі Микола та Михайло Романови. У січні 1855 р. у приміщенні Харківського імператорського університету (XIV) відкрилася виставка картин Айвазовського [22, с. 403].

З квітня 1879 р. по лютий 1880 р. харківським генерал-губернатором та командувачем військами Харківського військового округу був вірменський князь та російський граф Михайло Тарієлович Лоріс-Меліков (1824–1888). Він народився 21 жовтня 1824 р. у місті Тіфліс. Предок його, Мелік-Нубар, ще в XVI ст., отримав за особливі заслуги від персидського шаха Аббаса дарчий фірман на стародавнє вірменське місто Лорі. Так його нащадки стали меліками-правителями цього міста та Лорійського повіту [21]. М. Т. Лоріс-Меліков навчався в Лазаревському інституті східних мов, потім у школі гвардійських підпрапорщиків і юнкерів. Як видатний полководець, він прославився під час східної війни 1853–1856 рр. У 1852 р. його призначили начальником Терської області. У війні з Туреччиною 1877–1878 рр. Лоріс-Меліков, у чині генерала від кавалерії та званні генерал-ад'ютанта, командував окремим корпусом. У 1878 р. він отримав титул графа [20]. У січні – квітні 1879 р. займав посаду астраханського, саратовського та самарського генерал-губернатора, а з квітня 1879 р. – харківського генерал-губернатора. Основною метою його діяльності у Харкові була боротьба з революційною загрозою. [12, с. 207]. 12 лютого 1880 р., після вибуху в Зимовому палаці, М. Т. Лоріс-Мелікова призначили головним начальником Верховної розпорядчої комісії. 3 серпня 1880 р. по травень 1881 р. він був міністром внутрішніх справ Російської імперії. Останні роки життя Лоріс-Меліков провів за кордоном та помер у Ніцці [21].

Першим домовласником серед харківських вірмен був Трдат Тер-Нішаніанц. У 1895 р. йому належав будинок на Франківській вул., 8, а в 1901 р. він проживав там разом зі своєю дочкою Міріам [25; 26]. 3 1897 р.